

Jancsák Csaba

Zsidó mentés és ellenállás a magyarországi Holocaust alatt

Miként a zsidóüldözés a történelmi múlt terhes terméke, a politikai kultúrát nyomtasztó örökség és sokak szerint társadalommegosztó tényező, úgy feldolgozatlanlansága miatt a magyarországi Holocaust alatti zsidó mentés (önmentés – az alábbiakban hitsorsosok mentése) és ellenállás számos kérdést vet fel.

A megfogalmazódó kérdésre, hogy a kínokkal és félelemmel telt években volt-e zsidó ellenállás, illetve milyen eredményességgel működött, az alábbi írás egyfajta választ próbál adni, hogy a sokszor ideidézett borzalommal szemben szikáran jelenjenek meg azok az emberek (nevezhetnénk akár hősöknek is őket), kik nemegyszer a halál jéghideg szemébe nézve mentették a kegyetlenségtől megtört hitsorsosait.

* * *

A török hódoltság végén, a 17–18. század fordulóján a magyarországi zsidó lakosságot háromezer főre becsülik.¹ Létszámuk a morva, osztrák, majd galíciai zsidók bevándorlásával, illetve később, az első világháború alatt érte el az egymilliót. A teljes felekezeti egyenjogúsítás után (1895. évi XLII. tc.) az asszimiláció útjára lépett zsidóság felekezetét tekintve zsidónak, nemzete szerint magyarnak vallotta magát. A zsidóságot sújtó diszkriminatív intézkedések sora a numerus clausus néven ismert 1920:25. tc-vel kezdődött, és tartott az 1938:15. tc-en és az 1939:4. tc-en át (második zs.t., kitiltás a közéletből, értelmiségi pályákon, gazdasági életben) az 1941:15.tc-ig (mely már faji alapon nyugvott) illetve az 1942:15. tc-ig, mely megfosztotta a zsidóságot százket év során (1840:19. tc. engedélyével) szerzett vagyonától. Mégis, miközben a náci uralom alá került európai országokban módszeresen írtották a zsidókat, Magyarország 825 ezer zsidó állampolgárát (ideértve a százezer kitért zsidót is) függetlenségének elvesztéséig megvédte. Bár a korszak ilyen nézőpontú fekete foltjainak említését (zsidó munkaszolgálatosok halálra gyöttrése, illetve a bácskai vérengzés zsidó áldozatait) nem szabad elfelejteni. A német megszálló csapatokkal érkezett, a későbbi deportálásokat irányító Adolf Eichmann különítményével az úgynevezett Sonderkommandóval (Reisicherheits Sondereinsatzkommando) már 1944. március 21-én nekilátott az Endlösung (a végleges megoldás) szervezéséhez.² Segítette őt a Sztójai által a zsidókérdéshez rendelt belügyminisztériumi 20. és 21. osztály (Baky Endre vezetésével), az állambiztonsági rendészet IV/4-es részlege (Koltay László irányításával), illetve a Magyar Királyi Csendőrség három-ötezet fővel (Faragho Gábor parancsnoksága alatt).³ A gettósítás, majd a deportálás a Sonderkommando külhoni tapasztalatait figyelembevéve, a fentiek hathatós segítségével hat kerületi zónában indult el.⁴ Május és június folyamán négyszázezer zsidót deportáltak 357 koncentrációs és haláltáborba. Noha a kormányzó 1944. július nyolcadikán leállította a deportálásokat, a nyilas hatalomátvétel után (okt.15.) a deportálások és a gyilkosságok mérhetetlen kegyetlenséggel folytatódtak.⁵ A halálmenetek az október 16-án kiadott 975/M 42-44 számú rendelet szerint indultak útnak Ausztria felé. A menetoszlopok látványa (minden nap kétezer zsidót indítottak útnak, s hét-nyolc nap alatt érték Hegyeshalomba), a velük való bánásmód még néhány olyan

sokat próbált SS tisztet is elborzasztott, mint például Hans Jüttner obergruppenführer panaszszal élt a rendőrség főparancsnokánál.⁶ A november 12-én kiadott rendeletében Solymossy János rendőrfőparancsnok-helyettes november 15-i határidővel 0,3 km² területen 63 ezer fővel létrehozta a korabeli Európa egyik szegényfoltját a budapesti gettót, melynek elpusztítására később kiagvált tervek a gondviselés, illetve az előrenyomuló szovjet hadsereg miatt meghíúsultak.⁷

Az alábbiakban a zsidó önmentést felvállaló szervezetek mentési kísérleteiről esik szó, e helyütt kevesebb (a mások által igen jól feldolgozott) Palesztina Hivatalról, a Mentőbizottságról, és a Magyar Zsidók Tanácsáról, és valamivel több a cionista ifjúság akcióiról.

Palesztina Hivatal

1937. óta működő Palesztina Hivatal budapesti irodájának vezetőjét, Osztern Lipótot 1941 júniusában a brit diplomaták hazahívása miatt történt lemondása után Krausz (Moshe) Miklós váltotta fel.⁸ A német megszállás után, a svájci követség kivándorlási osztályának vezetőjévé lett Krausz. 1944 június 19-én juttatta külföldre az ún. *auschwitz jegyzőkönyveket* (I. 1944. ápr. 26. Zsolna. II. május 26. Liptószentmiklós), melyeknek nagy szerepük volt a semleges államok, valamint a Vatikán tiltakozásában, így abban is, hogy Horthy leállította a deportálásokat, illetve abban, hogy a minisztertanács július 26-án engedélyezte 2800 fő kivándorlását. Ezt a megállapodást Krauszek úgy értelmezték, hogy a 2800 fő ennyi családfőt jelent. Az így kb. 8000 főre dúzzadt csoport elhelyezésére Weis Arthur üvegkereskedő Vadász utca 29. alatti raktárépületében, az ún. üvegházban talált menedéket. Bár az október 15-e után felszaporodó nyilas betörések során több száz főt elvittek innen, az az üvegház a legtöbb lakónak fedezetet és védelmet nyújtott a legutolsó napokig.

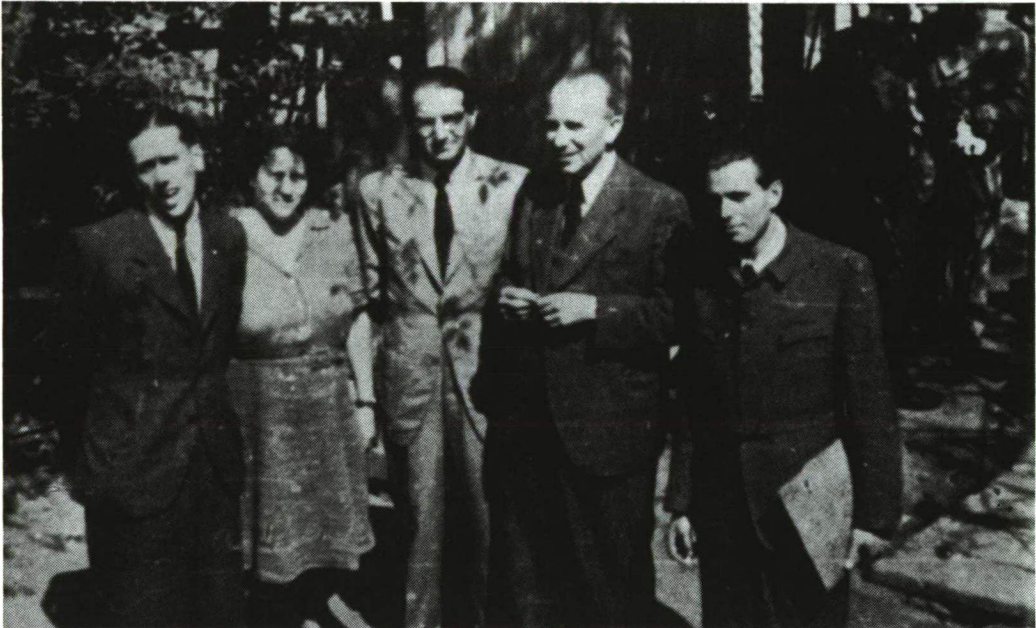
A Mentőbizottság,

vagy másnéven Waad Haezra veHatzalah beBudapest, egy 1943-ban Palesztinából, pontosabban a Jewish Agency for Israeltől érkezett felhívásra szerveződött és rendkívül jó kapcsolatai által vált a hazai és a szövetséges országok zsidóságának összekötőjévé.⁹ Legnagyobb szabású akciójukat, mentési kísérletüket a német megszállás után Brand Jenő és Kasztner Rezső szervezte. Ez volt az ún. Blut gegen Ware (fegyvert a vérért) egyezmény, melyszerint a németek egymillió zsidót adtak volna át, külföldről, elsősorban a brit mandátum alatt álló Palesztinából érkező javakért (szappan, wolfram, teherautók) cserébe. Noha az akció ígéretesen indult (Brand utiokmányai és utazását a Gestapo intézte) az angol kémelhárítás közbelépésével, illetve a teljes mértékű érdektelenséggel kísért utazás nem ért el eredményt (tulajdonképpen nem volt kivel tárgyalniuk).¹⁰

Magyar Zsidók Tanácsa

A német megszálló hatóságok egyik első intézkedésükként a hitközség eddigi képviselőiből, létrehozták a Magyar Zsidók Tanácsát, mely a magyarországi zsidóság képviseletét külhon és belföld felé egyaránt ellátta.¹¹ Eichmann magyarországon különösen fontosnak tartotta a tanács létrehozását, a megszállók kevés, a zsidók nagy száma miatt. A tanács első elnöke

Stern Samu lett, aki megszervezte 280 sértetlenségi (immunitási) igazolvány kiadását.¹² A jelentkezők és a lehetőségek aránytalansága miatt sokszor érte Sternt az a vád, mely szerint a tanács eltávolodott a zsidóságtól. Az ún. II. Zsidó Tanács megszervezése egybeesett a deportálás megindulásával (máj. 15.).¹³ Új vezetőjének Berend Béla szigetvári főrabbinak szerepe mindmáig vitatott. A felmerülő kérdésekre (pl. kollaborálás) Berend 1946-47-es pere sem adott választ. De a magyar zsidóság tragédiáját csak részben okozta a vezetők kiváltságossá válása (a vezetettek és öközöttk lévő szakadék miatt talán rosszul mérték fel a helyzetet), a fő ok a hazai zsidóság atomizáltsága volt.

Perc Révész, Brand Hanzi, Kaszner Rezső, Komoly Ottó, Zwi Goldfarb 1944 júniusában

Cionista ifjak mentési kísérletei

A magyarországi cionista mozgalom hat tagozatra oszlott: *Mizrachi*–orthodox, *Klál*–magyar zsidók de az őshazát Palesztinába tették, *Erec Jizrael Haovedet*–kommunista, *Dror*–vallásos baloldaliak, *Noar Hadati*–centrumpárti, *Hasomér Hayair*–szélsőbalosok. A mozgalom élén az 1927-ben alakult *Dror* illetve *Hasomér Hazair* csoportok álltak. Ezeknek vezetésében fontos helyet kaptak az 1942-óta Lengyelországból és Szlovákiából érkező fiatalok. A csoportok működéséhez anyagi alapot az American Joint Distribution Committee, illetve az Alija Bét szervezet teremtettek.¹⁴

A gettósítás megkezdésével vidékre utaztak, és megpróbáltak – ellenkezve a Zsidó Tanáccsal – bújkálásra illetve velük Pestre utazásra bírni mindenkit akit lehetett. Bár mindent elkövettek, sokan hallani sem akartak a szomszédos országokban történt és az akkor Magyarországon történő dolgok közötti hasonlóságról. Másik fontos tevékenységük a tiyulnak (kirándulás), illetve a szlovákiai deportálások befejezté nyilvánítása után retiyulnak nevezett embercsempészet volt.¹⁵ A *tiyul* a magyarországi Kolozsvárról, Nagyváradról és Békéscsabáról a romániai Tordára és Aradra vezetett, de részt vett benne számos falu az 1940-ben megál-

lapított határ mindkét oldalán. Az átkelések terve már jóval a német megszállás előtt kész volt. Kasztner Rezső kolozsvári kapcsolatait felhasználva, egy helyi cionista vezetőre, Marton Ernőre bízta annak megszervezését.¹⁶ Azonban a mozgalom budapesti vezetőségének „árjásítása” egy időre háttérbe szorította a tiyul elindításához nélkülözhetetlen kapcsolatok keresését a romániai cionistákkal. De 1944. május 19-én Rafi BenShalom és Révész Peretz már ezt írhatta Isztambulba: „Nem kaptunk híreket tőlük...ezért elhalasztottuk az emberek átküldését. Csak jóval később, levélben értesültünk ottani tagjainktól, hogy lehetőség van aliyah-ra is. Így most sorban aliyah-ra küldjük tagjainkat.”¹⁷ Egy másik levelükben, melyet 1944. július 31-én írtak, keserűségüknek adnak hangot: „Több hónappal március 19. előtt kértünk önöktől romániai címeket és információkat. Ha ezeket megkaptuk volna, jóval korábban megindulhatott volna a tiyul és így magunkat is erősebben védhettük volna.”¹⁸ Mindezek ellenére a halutzok már a német megszállás első heteiben szerveztek tiyulokat. A Dror Habonim kolozsvári csoportjának néhány tagja március 22. vagy 23-án érte el Tordát. Az embereket Baruch Robinson a Macabi Hatzair tagja vette át a határnál, a tordai Aryeh Hirsch jelentette a biztós támaszt a túloldalon. Ez az egyetlen ismert eset, hogy a szervezést és a kezdeményezést nem az ellenállás budapesti központja, hanem helyi cionisták irányították.¹⁹ Május közepén merült fel annak a terve, hogy erdélyi, románul jól beszélő tagjaira építve a Dror Habonim helyi szervezetet hozzon létre Nagyváradon. Mivel a szervezkedőket a rendőrség lefogta, egy pesti vezetőt Arányi Ashert küldték azzal a céllal, hogy a szervezetet szilárd alapokra helyezze. Ugyanekkor érkezett Kolozsvárra Ganz Hanna, aki egy hónapon keresztül heti két alkalommal utazott Budapest és Kolozsvár között, a tiyul leendő résztvevőit kísérvé, és szállítva az ellenállás iratait: hamisított iratokat és leveleket. Ganz Hannát egy fatális hiba következtében május végén tartóztatták le (egy elfogott átkelő a vallatás során elárulta a tartózkodási helyét, melyről a konspiráció szabályai szerint nem tudhatott volna). Arányi május 23-án bukott le, de neki sikerült elhitetnie a Gestapoval, hogy ő csak egy szegény magyar diák, aki pénzért segített a zsidóknak.²⁰ A vidéki deportálások, és az egész országban véghezvitt gettósitás hatására egyre több jelentkező akadt a tiyulra. A Hagana egyik vezetője Moshe Alpan, és Dan Zimmerman, aki a Hasomér Hatzair tagja volt ezidőtájt vették át a tiyulok szervezését, és újraindítását, mely Nagyváradon sikerült. Augusztus 23-ig, Románia kiugrásáig az őáltaluk szervezett útvonal volt a legbiztonságosabb. A csempészek szerepéről így vallott Alpan: „Nicoloz bácsi egykor a román rendőrségnél dolgozott. Szimpatizált a zsidókkal. Jó barátok lettünk, mikor elmondtam neki, hogy annak ellenére, hogy árja vagyok, kötelességemnek érzem a zsidók segítségét. Az öreg segíteni akart, hogy néhány barátomat átjuttassam Romániába. Ennek érdekében mozgósított néhány parasztot is. Az irányításommal egy kicsi, de jól működő csapatot sikerült kialakítani... Romániából Nicoloz bácsin keresztül biztos híreket kaptunk a csoportok hollétéről. Ez fontos dolog volt, mert a csempészek gyakran csak ellenőrizhetetlen szóbeli ígéreteket adtak, készek voltak az első problémára utaló jelnél cserbenhagyni védeceinket, néhányuk a szerncsétlenek kirablásától, levetkőztetésétől sem riadt vissza. Egy teljesen más, ezektől különb ember volt [Félixfürdőn] Péter bácsi. Egyszerű parasztember volt, aki szombatista volta miatt közel állt a zsidókhöz. Ez az istenfélő ember vállalta a feladatot, hogy üldözött zsidókat támogasson... Péter bácsi kiváló szervező volt. Kis létszámú csapattal dolgozott, amit vaskézzel irányított. Segítségével közösen hajtottuk végre utolsó küldetésünket is: a Nagyváradon rekedt zsidók kimentését.”²¹

A tiyul előrehaladtával a zsidó ellenállási mozgalom vezetői közül a már említett Dan Zimmerman, a *Dror Habonim*től Gardos József, és a *Bnai Akiva* tagja Kádári Zvi érkeztek Romániába abból az okból, hogy ellenőrizzék a továbbutazást Palesztinába. Az útról így vall

Kádári: „Az első élményem május közepéről van. Amint elértük Nagyváradot, első feladatunk egy csempész felkérése volt. A Vizhnitzer Rebbe házához mentünk, mert hallottuk, hogy azon az éjszakán az egész csapata átkel... Még virradat előtt egy még Budapesten megbeszélte találkozóknak volt egy csempéssel. Körülbelül fél hatig vártunk, de nem jött. Úgy döntöttünk, hogy visszamegyünk Budapestre, és azonnal el is indultunk... Tíz nap múlva tértünk vissza és a kapcsolat most létrejött. A csapatom összes tagja a Bnai Akiva tagja volt, négyen Lengyelországból, ketten Szlovákiából, és két magyar... Az utasítás az volt, hogy amint a vonat Nagyváradra ér az ajtónál gyülekezünk. A csempészeknek ekkor kellett megjelenni és amikor leugrott a vonatról, nekünk is ugrani kellett utána. Ez pontosan így is történt... Hirtelen azonban láttuk, hogy a vonatról mindenki ugrált le. Úgy tűnt, másoknak is ez volt a terve. Legtöbbjük egyéni utazó volt. Összekapcsolódtunk és úgy döntöttünk, hogy futunk. A vezetőnk egyetértett, így utána futottunk. Körülbelül egy órai futás után átléptünk a határon.”²² A legnehezebb feladatnak az emberek Bukarestbe juttatása bizonyult. Az utazás huszonnégy óráig tartott, a vonat minden állomáson katonákat vett fel, akik ellenőrizték a papírokat. A zsidóknak különleges engedély kellett a vonaton utazáshoz, ezek beszerzése szinte lehetetlen volt. A papír hiányában mindenkinek valamilyen mesét kellett kitalálni. Az egyik leggyakrabban használt módszer az volt, hogy a fiatalokat behívókkal látták el Bukarestbe. Mások Bukarestbe tartó katonai egységek tagjai voltak. A tordai helyzet nem volt ilyen súlyos, mivel itt kevesebb menekült volt. Napi két vonat indult Bukarestbe, és tíz-húsz embert sikerült elküldeni velük. Amint a megfelelő papírok előálltak, a menekültek továbbhaladhattak, így a tordai tartózkodásuk viszonylag rövid volt, elkerülve azt, hogy a kisvárosban sokan gyűljenek össze.

A tiyulban résztvettek számának becslésekor ez a két város (Torda, Arad) szolgáltatja a legjobb alapot. A helyi aktivisták elmondása szerint Tordán 1200 és 1800 közötti személy jutott át, míg Aradon 5-6000 főről beszélhetünk. Az egyedül menekülők számáról nincs adat, de a szervezett tiyul adataiból következik, hogy ez idő alatt mintegy kétezer ember kelt át egyedül Nagyváradon, mindkét úton.²³ A halutzok feljegyzései szerint két és fél hónap alatt 10-15 ezer embert mentettek külföldre.²⁴ A szovjet hadsereg közeledtével, Románia kiugráásával a mentés új útjaira kellett lépniük. A hamis iratok gyártását anyakönyvi kivonatok szerzése előzte meg, a következő módon: valaki bement a rendőrségre vásárolt iratokkal, eközben kiírt néhány más nevet és adatot. Az irathamisító, mely során születési-anyakönyvi kivonatot, házassági bizonyítványt, keresztlevelet, érettségi bizonyítványt, egyetemi indexet, nyilas nyílt parancsot, nyilas igazolványt, leventeigazolványt, zsoldkönyvet SAS behívót és még százféle fényképes és anélküli igazolványt gyártottak a Baross utcában és a Mérleg utca 2-ben kezdődött. Itt Révész Peretz, Rafi BenShalom és Efra Agmon dolgoztak. A hamisító műhelyek 1944. október 15-e után teljes kapacitással működtek. A Bethlen utca 12-ben Sagra Weil és Dávid Gur a megrendelt címeres pecsétből rakott össze egy-egy újabbat. Egy lakásváltás során Brand Hansihez vitték a vegytintákat, úrlapokat, pecsétet tartalmazó bőrdöngőt – a Brand küldetésére ekkor felügyelő Allambizottsági Rendőrség éppen akkor kutatta át a lakást, de nem találták rá. Irathamisító műhely működött a: Darázs udvar 1., Kerepesi út 52., Retek utca 19., Rózsa utca 93., Nádor u. 24., Erzsébet körút 13. alatti épületekben, Móríc Zsigmond (leánya vezette) Baross utcai könyvkereskedésében.²⁵ A Dror csoporthoz tartozó Cvi Goldferb a Hungária körúton létesített bunkert. A nyilasok észrevették, tüzharc alakult ki.²⁶ Volt még labor a körúton: a Tükör-féle papírraktárnál a bálákba vájt lyukakba, az óskavastelepen a fémkupacok között rejtettek el fegyvert, élelmet, embert. Fegyveres ellenállást Kőbányán, a Műgyetemenél, a Klauzál téren, a Mexikói úton, a Váci úton, a Hidegkúti

úton tanúsítottak.²⁷ (A cionista ifjúság fegyveres ellenállásának történeti további kutatást igényelnek.)

A halutz fiatalság részt vett a gettó gyógyyszer- és élelem-ellátásában is. De legbátrabb akcióik azok voltak, amikor a gettóból vagy a nyilasok karmai közül álruhában (levente, mávos, nyilas) szabadították ki hitsorsosaikat. A legnagyobb szabású ilyen akciónk az volt, mikor egy nyilas informátorukon keresztül megtudták, hogy Feigelbaun Endrét, Dávid Gurt és Langer Miklóst a hetedik kerületi nyilasházban kínozták, majd a Margit körüli fegyházba vitték őket (Langer Miklós kivételével, aki belehalt a kínzásba) – rajtuk kívül 115 embert hoztak ki onnan.²⁸ 1944-ben, Rafi BenShalom visszaemlékezése szerint körülbelül kétszáz pisztolyuk, tizenöt puskájuk és tíz géppisztolyuk volt. Kapcsolatban álltak a Demény Pál, a Kádár Iván és a Fábry Pál vezette németellenes csoportokkal.

Jegyzetek

1. Id. Várdi Péter: A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban in Zsidóság az 1945 utáni Magyarorszáon. Párizs, 1984. Magyar Füzetek
2. A pesti gettó, 1944. [szerk.: Frojimovics, Komoróczy, Pusztai, Strbik] in: Szombat 1994: V. 28–35.p.
3. Munkácsi Ernő visszaemlékezése in: Új Élet 1946.VIII.8. 68–69.p.
4. Randolph L. Braham [a továbbiakban: Braham]: A magyar Holocaust. Bp., 1988. Gondolat I. kötet 431–466.p.
5. Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről Bp., 1946. Officina 215–224.p.
6. Braham II.kötet, 212.p.
7. Braham II.k., 19 p.
Braham II.k., 236.p.
Braham II.k., 326.p.
8. A zsidóság útja [a szerző megjelölése nélkül] Bp.,1946. Hasomér Hacair
Hét évtized a zsidóság történetében [a továbbiakban: Hét évtized] Szerk.: Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál Bp., 1990. MTA, II.kötet, 40–41. p.
9. Enzyclopedie der Holocaust (Die Verfalgung und Ermordens der europische Juden). Berlin, 1993. Argon, Waad Haezra - szócikke
10. Szombat 1994: V. 34. p.
Hét évtized II.k.:50. p.
11. Szombat 1994: V. 34. p.
12. Braham I.k.:346. p.
13. Hét évtized II.k.:53. p.
14. Schmidt Mária: Mentés vagy árulás?
in. Medvetánc 1985:2/3. 111–125. p.
15. Asher Cohen: The Halutz resistance in Hungary 1942–44.
Columbia University Press, 1986. 82. p.
16. Cohen 85. p.
17. Cohen 87. p.

18. Cohen 93. p.
19. Cohen 96. p.
20. Beszélgetés Dávid Gurral
in. Műhely, 1981:4. 64. p.
21. Enzyclopedie der Holocaust
22. Cohen 103. p.
23. Braham II.k.: 310. p.
24. Győri György: Életmentő magyarok
in.: Hítel, 1990:20. 23. p.
25. Cohen: 106.p.
26. Ságvári Ágnes: A budapesti zsidóság Holocaustja – térképe
Bp.,1994. Sollun Bt.
27. Benedek István – Vámos György: Tépd le a sárga csillagot!
Bp.,1990. Pallas, 223. p.

1945. január 18-a, a gettó felszabadulása után, a Dohány utcai zsinagóga kertjében talált tetemek